

در نهج‌البلاغه جایگاه کار و تقسیم کار

حسن مجیدی*

فاطمه مقری**

چکیده

هر جامعه‌ای برای تداوم حیات و بقا به کار و فعالیت مردم و مسئولان احتیاج دارد. نیاز به کار از قرون باستان وجود داشته است و هرچه می‌گذرد بر اهمیت آن افزوده می‌شود. کار، سرمایه و ذخیره ملی است و می‌تواند به رشد تمدن کمک کند. علی (ع) اصول و موازین کار و تلاش را در گنجینه گرانبهای خود (نهج‌البلاغه) بیان فرموده‌اند. ایشان در مسیر احیا و آبادانی جامعه همواره کار و تلاش می‌کردند و در مدت خلافت خویش از این امر مهم غافل نشدند.

پژوهش حاضر براساس اطلاعات کتاب‌های موجود، به‌ویژه نهج‌البلاغه، به شیوه‌ای توصیفی انجام شده است تا جایگاه کار و تقسیم کار و جوانب مختلف آن را براساس آموزه‌های نهج‌البلاغه ارائه کند و راهبردی برای ایجاد کار سالم و مفید در راستای پیشرفت جوامع کنونی جهان باشد. آنچه در این گنجینه شگرف یافت می‌شود، حاکی از این است که کار و تقسیم کار دارای جایگاه والایی است و در استمرار، بقا و تعادل جامعه، و پویایی، شکوفایی و پیشرفت جوامع جهانی نقش مؤثری دارد. به‌علاوه، سعی شده است با بهره‌گیری از آموزه‌های نهج‌البلاغه و اندیشه‌های برخی متفکران، درباره تعریف و تبیین مفهوم کار، جایگاه کار، تقسیم کار، فواید و علل تقسیم کار، آثار تقسیم کار، ...، توجه و بررسی همه‌جانبه انجام شود.

* استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه حکیم سبزواری (نویسنده مسئول) majidi.dr@gmail.com

** دانش‌آموخته زبان و ادبیات عربی، دانشگاه حکیم سبزواری foghri89@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۹/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۱۱/۱۶

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، کار، علی (ع) و کار، جایگاه کار، تقسیم کار.

۱. مقدمه

کار از مفاهیم مهم علم جامعه‌شناسی است. به عقیده بسیاری از متفکران اجتماعی و اندیشمندان اسلامی، انسان موجودی اجتماعی است. انسان‌ها قسمت اعظم نیازها و احتیاجات خود را از طریق کارهای گروهی و اجتماعی تأمین می‌کنند. اگر افراد جامعه‌ای به طور نسبی بتوانند کار و شغل مناسب به دست آورند و شغل آنان متناسب با استعدادها، توانایی‌ها و علایق آنها باشد، زمینه برای نوآوری، ابتکار و رشد و پیشرفت در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه به وجود می‌آید. مسئله تقسیم کار نیز از امور مهم در مدیریت یک جامعه به شمار می‌رود. تقسیم کار در استمرار، بقا و تعادل جامعه نقش مؤثری دارد و در رشد استعدادها، توانایی‌ها و رفع نیازهای فردی و اجتماعی نیز جایگاه والایی دارد.

در گنجینه گرانبهای علی (ع)، نهج البلاغه، به کار و تقسیم کار توجه خاصی شده است. ایشان، کار و تلاش را با درایتی واقع‌بینانه بیان کرده‌اند و ضمن دفاع از اصول و موازین دین مبین اسلام، از کار و تلاش در مسیر احیا و آبادانی جامعه دریغ نکردند و مزارع و باغ‌های متعددی را احیا و آباد کردند. با توجه به اهمیت این موضوع و پژوهش‌های اندک و محدودی که در این زمینه انجام شده، ضروری است به این امر مهم بیشتر توجه و به پرسش‌هایی مانند تعریف و تبیین مفهوم کار، جایگاه کار، ارزش و اهمیت آن، تقسیم کار، فواید و نتایج آن، ... پاسخ داده و به دقت بررسی شود.

۲. تعریف و تبیین مفهوم کار

«کار» از نظر لغوی، به معنای فعل و عمل و کردار انسان است و در اصطلاح، فعالیتی است تا حدودی دائمی که به تولید کالا یا خدمات می‌انجامد و به آن دستمزدی تعلق می‌گیرد. به عقیده بعضی از صاحب‌نظران، در تعریف کار، به نوع خاصی از کار توجه نشده است؛ بلکه کار در مفهوم عام، سرچشمه انباشت ثروت و سرمایه و در نهایت، رشد مردم و نیز سرچشمه ثروت‌های منقول است و افزایش ثروت از کار و زحمت آنها ناشی می‌شود. از نظر برخی اقتصاددانان لیبرال، از جمله کلسون، کار عبارت است از «استفاده‌ای که انسان از نیروهای مادی و معنوی خود

در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات می‌کند» (میک، ۱۳۵۸: ۲۲).

اشتغال و کار از عوامل موفقیت و پویایی جامعه سالم، بانشاط، پرتحرک و پرتلاش است. کشورهای که باوجود سرمایه‌های طبیعی و زیرزمینی هنگفت، راه رشد، کمال و پیشرفت را نیافته، درمقابل جوامع دیگری که با کار و تلاش مستمر، در کنار برنامه‌ریزی دقیق، راه‌های ترقی را پیموده‌اند، عقب‌مانده و نگون‌بخت‌اند. دین مبین اسلام بر کار و تلاش و کسب روزی حلال تأکید فراوانی کرده است. تمامی رهبران دینی، به‌نوعی از اهمیت و نقش ویژه اشتغال و فعالیت در احیای جامعه و مردم سخن رانده‌اند. آنان نه‌تنها در بیان، که در مقام عمل نیز خود اهل کار و کسب بوده، و شغل‌هایی چون کشاورزی، دامداری و نجاری را تجربه کرده‌اند (عطاران طوسی، ۱۳۸۵: ۲۰). یکی از مشاغل امام (ع) نیز کشاورزی و درختکاری بود. ایشان می‌فرمایند: کسی که آب و خاکی در اختیار داشته باشد و تنگدست شود، خداوند او را (از رحمت خود) دور کند (محمّدی ری‌شهری، ۱۴۲۱: ۳۵۰).

عالمان برجسته دین نیز در اقتدا به امام معصوم خویش، هیچ‌گاه از کار و تلاش فروگذار نمی‌کردند. درباره شهید مدرس گفته‌اند: وی در اوایل جوانی که دوران طلبگی و تحصیل خویش را در مدرسه علمیه اصفهان می‌گذراند، روزهای پنج‌شنبه و جمعه به کار می‌رفت و مزد این دو روز را صرف هزینه پنج روز تحصیل خود می‌کرد (عطاران طوسی، ۱۳۸۵: ۲۲-۲۰).

کار و تولید و خودکفایی همواره ارزشمند است و خداوند، کارگر را دوست دارد. حضرت امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: خداوند بزرگ روزی خطاب به داوود (ع) فرمود: ای داوود! نیکو بنده‌ای بودی، اگر از بیت‌المال نمی‌خوردی و با خود کار می‌کردی و از دسترنج خود می‌خوردی. چون حضرت داوود این ندای الهی را شنید تا چهل روز گریست که خداوند به آهن امر کرد تا در دستان حضرت او نرم شود و صنعت زره‌سازی را فرا گرفت و با دستان مبارک با رشته‌های آهن، زره می‌بافت و می‌فروخت و دیگر از بیت‌المال استفاده نکرد.

در کتاب *من لایحضره الفقیه* نیز آمده است: «امام علی (ع) در هوای داغ ظهر برای کارکردن بیرون می‌رفت، درحالی که نیاز نداشت؛ علتش این بود که می‌خواست

خداوند متعال ببیند او برای کسب روزی حلال زحمت می کشد». در روایت آمده است که حضرت علی (ع) هزار بنده را با کارکردن و دسترنج خویش در راه خدا آزاد فرموده است. از دیدگاه امام (ع)، اگر در کار، مرزها و حدود ارزش‌های انسانی و الهی محترم شمرده شود، نه تنها مباح، بلکه لازم و نوعی عبادت است (کریمی، ۱۳۸۹: ۵۰-۵۴). ایشان درباره بهترین کارها نیز می‌فرمایند:

أفضل الأعمال ما أكرهت نفسك عليه.

بهترین کارها آن است که با خشنودی در انجام آن بکوشی. (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۸۷).

بنابراین، مباحث نهج البلاغه می‌تواند نیرومندترین انگیزه‌های طبیعی انسان برای کار و تلاش باشد. (نظری، ۱۳۸۴: ۲۳).

در روایات آمده است که روزی شرایط مادی زندگی بر علی (ع) بسیار سخت شد، به حدی که گرسنگی بر او فشار آورد. از خانه بیرون آمد و به دنبال کار رفت. در مدینه کاری پیدا نکرد، پس به حوالی مدینه رفت. دید زنی خاک الک کرده و منتظر کارگری است. مشغول آب کشیدن از چاه و آماده کردن گل برای ساختمان شد و در پایان، مزد کارش را که مقداری خرما بود، از آن زن گرفت و به مدینه بازگشت. (کفاش، ۱۳۷۹: ۸۰-۸۱)

۳. جایگاه کار از دیدگاه امام علی (ع)

کار در آیین مقدس و آسمانی اسلام جایگاه والایی دارد. تمامی پیشوایان دینی کار می‌کردند و با دسترنجشان از نعمات الهی بهره‌مند می‌شدند. آنان پیروانشان را نیز به کار و تلاش ترغیب و تشویق می‌کردند و از بیکاری، سستی و تنبلی برحذر می‌داشتند. (کریمی، ۱۳۸۹: ۱۷)

حضرت علی (ع) می‌فرمایند:

فعلیکم بالجد والاجتهاد والتأهب والاستعداد والتزود فی منزل الزاد.

بر شما باد به تلاش و کوشش، آمادگی و آماده شدن و جمع آوری زاد و توشه آخرت در دوران زندگی. (توسلی، ۱۳۷۵: ۱۰)

آن حضرت (ع) انجام همه فعالیت‌های مفید اقتصادی را مد نظر قرار می‌دادند و کارگزاران و عموم مردم را به آن ترغیب و تشویق می‌کردند. امام (ع) از راه‌های

گونگونی به کار و تولید توجه داشتند، از جمله: ایشان در جوانی شتری داشتند که با آن، باغستان‌های مردم را آبیاری می‌کردند، و با شتر از راه‌های دور، آب آشامیدنی به شهر می‌آوردند. امام (ع) کشاورزی، درختکاری و باغداری را دوست می‌داشت، و باغ‌های زیادی در اطراف مدینه به وجود آورد؛ چاه می‌کند و آب آن را وقف مسافران می‌کرد. (دشتی، ۱۳۸۶: ۱۴۷)

حضرت علی (ع) که لحظه‌ای از کار کردن نیا سواد (اسماعیلی، ۱۳۷۹: ۹۸)، بر این عقیده است که کارها در سطح فردی و اجتماعی باید مبنای علمی داشته باشد و از یک شناخت و بینش عمیق علمی نشئت گرفته باشد، در غیر این صورت، آن کار قرین موفقیت نیست و چه بسا موجب ضلالت و گمراهی شود (علیخانی، ۱۳۸۴: ۸۹).

یکی از اصول اساسی در کار و تلاش از نظر امام (ع)، توجه به عمران و آبادانی کشور است. ایشان در ابتدای نامه به مالک اشتر، یکی از وظایف او را آبادانی و عمران می‌دانند (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۰۲)، و در جای دیگری از همان نامه می‌فرمایند:

ولیکن نظرك فی عماره الارض أبلغ من نظرك فی استجلاب الخراج ...

... باید کوشش تو در آبادانی زمین بیش از کوشش در گردآوری خراج باشد

... (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۱۲)

حضرت (ع) می‌فرمایند:

من ابطاً به عمله لم یسرع به نسبه (حسبه).

کسی که کارش وی را به جایی نرساند، خاندان و شهرت فامیلی‌اش وی را به

جایی نخواهد رساند. (همان: ۴۴۶)

آن حضرت (ع) درباره کیفیت کار می‌فرمایند:

به دنبال سرعت انجام کار مباش، بلکه در پی کیفیت باش؛ به درستی که مردم

نمی‌پرسند کار در چند روز به انجام رسیده است، بلکه از خوبی و دقیق بودن کار

می‌پرسند. (ابن ابی الحدید، ۱۹۵۹: ۲۶۷)

در اندیشه و مرام امام علی (ع)، کار، تقدس و احترام خاصی دارد؛ از همین رو

مقرر داشتند که برتری بعضی از مردم بر برخی دیگر، صرفاً براساس کار و فعالیت

باشد: «پاداش هرکس در قبال کاری است که انجام می‌دهد» (جرdaq، ۱۳۷۶: ۲۳۵).

بنابراین، می‌توان گفت «کار» موجب حفظ شخصیت و استقلال آدمی و نیز باعث رشد

علم و عقل او می‌شود و از همه مهم‌تر اینکه یکی از عوامل بسیار مهم تربیت انسان است.

۴. ارزش و اهمیت کار از منظر نهج البلاغه

هر پدیده‌ای که در راستای نیاز انسان قرار گیرد، ارزش پیدا می‌کند؛ برای مثال، گرسنگی یک نیاز است و غذا که این نیاز اساسی را اشباع می‌کند، ارزش و مطلوبیت ابزاری دارد؛ کار و اشتغال نیز وسیله تأمین نیازهای گوناگون مادی انسان است و ارزش ابزاری دارد. حداقل ارزش کار این است که مانع از فقر و تهیدستی می‌شود. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید:

ان الاشياء لما ازدوجت، ازدوج الكسل والعجز، فنتج منهما الفقر.

آنگاه که پدیده‌ها با یکدیگر جفت شدند، تنبلی و ناتوانی کنار هم قرار گرفتند، پس فقر و تنگدستی را پدید آوردند.

این روایت، فقر را پدیده منفی می‌داند. درمقابل، کار و تلاش دارای ارزش ابزاری مثبت است. کار در دیگر نظام‌های اجتماعی نیز ارزش ابزاری دارد. بنابراین نباید این امر را از روی ناچاری پذیرفت و تنها به عنوان رافع نیازهای مادی به آن نگریست.

امام علی (ع) در نهج البلاغه ارزش کار را به خوبی مطرح فرموده‌اند:

ما غدوة احدكم في سبيل الله باعظم من غدوة يطلب لولده و عياله ما يصلحهم.

هیچ تلاش بامدادی در راه خدا از کار صبح هنگام، در جهت رفاه و آسایش فرزند و خانواده، بالاتر نیست. (محمّدی ری شهری، ۱۴۲۱: ۱۶۹)

یکی از معیارهای مهم برای پیشرفت و سعادت جوامع، توجه به شکل، نوع و کیفیت کار و فعالیت است. در برخی از جوامع، بین اشکال کار یدی و فکری تمایزاتی وجود داشته است، کارهای یدی و فیزیکی فاقد ارزش بوده و اغلب این فعالیت‌ها به طبقه پایین جامعه واگذار می‌شده است. برای مثال، در شهرهای یونان باستان و در اروپای قرون وسطا این‌گونه بوده است، درحالی‌که برخی از جوامع و ادیان الهی و آسمانی، بیشتر به کار و فعالیت و به‌ویژه کارهای فیزیکی توجه فراوان داشتند. حضرت ابراهیم (ع)، مانند دیگر پیامبران الهی، بر کار و فعالیت تأکید

داشتند و خود به کارهایی چون چوپانی و بنایی مشغول بودند. در زمینه احترام و بزرگداشت کار و تلاش مفید و سودمند، پیامبر (ص) صرفاً تمجید و تعریف نمی‌کردند، بلکه دستی که از کار ورم کرده و پینه بسته بود را بوسیدند و فرمودند: این دستی است که خدا و پیامبرش آن را دوست دارند. (جرداق، ۱۳۷۶: ۱۷۲)

امیرالمؤمنین علی (ع) در امور خانه به همسر خود کمک می‌کرد و در مزرعه کار و تلاش می‌کرد، با کلنگ زمین را می‌کند و آن را شیار و آبیاری می‌کرد. او کارهایی مانند زراعت و باغبانی انجام می‌داد و درآمد آن را صرف فقرا و یتیمان و اقشار پایین جامعه می‌کرد.

حضرت (ع) درباره اهمیت و ارزش کار و تلاش می‌فرمایند:

کشیدن سنگ‌های گران از قله‌های کوه، نزد من محبوب‌تر از کشیدن منت دیگران است. مردم به من می‌گویند: کار برای تو عیب است و حال آنکه عیب، آن است که انسان دست نیاز نزد مردم دراز کند. (همان: ۱۷۲)

ایشان درباره ارزش تداوم کار نیز می‌فرمایند:

قلیل مدوم علیه خیر من کثیر مملول منه.

چیز اندک که با اشتیاق تداوم یابد، بهتر از فراوان است که رنج آور باشد. (دشتی، ۱۳۸۹: ۵۲۷)

ارزش کار هرکس به خلوص نیت آن فرد بستگی دارد، شاید در ظاهر، کسی دارای پست و مقام و شغلی باشد که در جامعه و میان مردم جایگاه ویژه‌ای دارد، اما همان فرد، اگر در پست و مقام خود نتواند به‌نحو شایسته و برای رضای خدا مسئولیت و وظیفه‌اش را درست انجام دهد، آن مسئولیت و مقام، و بالی بیش نخواهد بود. بنابراین، ارزش و منزلت شغل و پست و مقام به تلاش صادقانه و خلوص نیت افراد بستگی دارد. پست و مقام، معیار برتری و ارزش انسان نیست؛ آنچه ملاک برتری انسان‌ها نزد خدا است، تقوای الهی است. بنابراین ارزش کار به ارزش‌های دینی و اخلاقی و انسانی برمی‌گردد. (کریمی، ۱۳۸۹: ۳۰-۳۲)

امام علی (ع) می‌فرمایند: کسی که به‌دنبال روزی حلال برای مخارج خویش و خانواده باشد، مانند مجاهدی در راه خدا است. ایشان پس از بازگشت از جنگ، به امر آموزش و پرورش مردم و قضاوت و داوری در میان آنها اشتغال داشت و

وقتی که از این کارها فارغ می‌شد، دیواری را در منزل خویش با دستن مبارکش بنا می‌نهاد (عطاران طوسی، ۱۳۸۵: ۴۰). حضرت (ع) در جای دیگر می‌فرمایند: ارزش آدمی به همت او است، نه به دارایی‌اش (آمدی، ۱۳۸۷: ۱۳۴۳).

یکی از بانوان عصر امام (ع) نیز نقل می‌کند: روزی امام (ع) مرا دید و پرسید: چه می‌کنی؟ عرض کردم: مشغول ریسندگی هستم. ایشان مرا تشویق کرد و فرمود: از حلال‌ترین کارها است. بنابراین، کار و تلاش از دیدگاه امام علی (ع) ارزش و اهمیت خاصی دارد و همه انواع کارها را شامل می‌شود تا از جامعه فقرزدایی شود. (جبرئیلی، ۱۳۸۴: ۸۰-۸۴)

۵. تقسیم کار از منظر نهج البلاغه

از عهد باستان، متفکران به تقسیم کار توجه کرده‌اند. یکی از اندیشمندان اجتماعی که درباره تقسیم کار اظهار نظر کرده، افلاطون است. وی معتقد است وجود جامعه طبقاتی الزامی است و علت تمایز میان افراد، تفاوت در استعدادها و آنان است. ارسطو، شاگرد افلاطون، اظهار داشته است که تقسیم کار برای حیات جامعه لازم است. وی افراد جوامع را به سه طبقه تقسیم می‌کند که هر یک کار و فعالیت خاصی را انجام می‌دهند. ابن‌خلدون تقسیم کار را علت عمده پیدایش جوامع دانسته است. از نظر فارابی، انسان موجودی اجتماعی است. انسان‌ها بسیاری از نیازهای خود را به تنهایی و بدون تقسیم کار نمی‌توانند برآورده سازند. هانری فایول می‌گوید: تقسیم کار، یکی از قوانین طبیعی است که منظور از آن، به دست آوردن نتیجه بهتر و زیادتر است. در تقسیم کار باید به علایق افراد و استعدادشان توجه کرد؛ چراکه این دو عامل بر کارایی فرد می‌افزاید و نظارت دقیق‌تری بر کار انجام می‌گیرد. تقسیم کار سبب می‌شود هر شخص کار خویش را به درستی انجام دهد و مسئولیت خود را به عهده دیگران نگذارد.

تقسیم کار، علت عمده پیدایش اجتماعات و جوامع است و در پرتو آن، جوامع پیشرفت می‌کنند. امام علی (ع) به تقسیم کار از نظر فردی و تأثیر آن بر زندگی خانوادگی و شخصی افراد نیز سفارش کرده‌اند. ایشان اهمیت خودشناسی و احساس موفقیت انسان در اجتماع را از لوازم زندگی انسان می‌دانند؛ تا دیگران در مقابل شخصیت او تسلیم شوند.

امام (ع) در کار منزل به خانواده خود کمک می کرد و امور شخصی اش را خود انجام می داد؛ لباس خود را با دست مبارک می شست. روزی به کنار نهر فرات رفت تا لباس های خود را بشوید، وقتی پیراهن خود را درآورد و سرگرم شستن شد، موج شدیدی آمد و پیراهن حضرت (ع) را برد. امام علی محزون شد و در آن حال، سروشی ندا درداد: یا ابالحسن! به طرف راست خود نگاه کن! وقتی نگاه کرد، بسته ای دید که پیراهن زیبایی در آن جای دارد ... دید که در جیب پیراهن، ورقه نوشته شده ای قرار دارد که در آن درج شده است:

... هدیه من الله العزیز الحکیم الی علی بن ایطالب، هذا قمیص هارون بن عمران.

... به نام خداوند بخشنده مهربان! این پیراهن، هدیه ای از طرف خدای عزیز و حکیم، به علی بن ایطالب است ... (دستی، ۱۳۸۶: ۱۵۳)

ایشان در عین آنکه مردم را در اشتغال به هر نوع کاری که می خواستند، آزاد می گذارد، از آنان حمایت می کرد (قربانی لاهیجی، ۱۳۷۹: ۳۸-۴۰)؛ اما ایشان در صورتی که آزادی آنان برای مصالح عمومی مضر باشد، این حق مسلم را محدود می کند و در همان فرمان تاریخی به برخی از این محدودیت ها چنین تصریح می فرماید:

مع ذلک - أن فی کثیر منهم ضیفا فاحشا - وشحاً قبیحا، واحتکارا للمنافع، ... فامنع من الإحتکار، فإن رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم منع منه ...

با همه این سفارش ها که در حق بازرگانان کردیم و صفات نیکی که برای آنان برشمردیم، بدان که برخی از آنان در داد و ستد سخت گیر و بخیل اند و ... بنابراین از احتکار جلوگیری کن که رسول خدا (ص) از آن جلوگیری کرده است ... (دستی، ۱۳۸۹: ۴۱۴)

مالک! اگر خدمتی به اجتماع انجام می دهی، مبدا فراموش کنی که باید در پیشگاه پروردگار سر تسلیم فرود آوری، نماز و سایر واجبات خود را با کمال دقت و درستی انجام ده تا بتوانی در کارهای دیگر با مدد پروردگار، موفقیت کاملی به دست آوری و حتماً متوجه باش عبادات را در شب و روز به نحو کامل انجام دهی، ریا و کمبودی نداشته باشد؛ و مغرور نگردی که من کارهای مهم تری دارم. (سعیدی، ۱۴۰۳: ۲۶۹)

بنابراین افرادی که در کارهای اجتماعی، پست های حساسی به عهده می گیرند و اولیای امور در اداره کشور و برآوردن نیازهای اجتماعی اند، و در این راه بر خود رنج

و زحمت فراوانی هموار می‌کنند، در پیشگاه خدای متعال بسیار ارزشمندند و در مقابل این فعالیت‌ها، پاداش‌های گرانبها دریافت می‌کنند ...

۶. تفکیک کار بین زن و مرد از منظر نهج البلاغه

یکی از وجوه تقسیم کار در جوامع، تفکیک کار بین زنان و مردان است. حضرت علی (ع) در زمینه تقسیم کار به تفکیک کار بین زن و مرد توجه داشته‌اند؛ امور خانه را به عهده زن و کارهای خارج از منزل را به عهده مرد می‌دانند. به علاوه، معتقد است که باید کارهایی به زنان واگذار شود که با روحیه و جسم آنها انطباق و سازگاری داشته باشد. ایشان می‌فرمایند:

لاتملك المرأة في امرها ما جاوز نفسها، فان المرأة ريحانة وليست بقهرمان.

کاری را که بالاتر از توانایی زن است، به او وامگذارید که زن گل بهاری است، نه پهلوانی سخت‌کوش. (دستی، ۱۳۸۹: ۳۸۲)

حضرت علی (ع) و فاطمه زهرا (س) از رسول خدا (ص) خواستند کارهای روزانه آنها را تقسیم کند. رسول خدا (ص) فرمود: کارهای داخل منزل با فاطمه و کارهای خارج از منزل با علی باشد. گرچه کارهای داخل منزل به زن و کارهای خارج از منزل مربوط به مرد است، این هرگز به آن معنی نیست که مرد در منزل انتظار داشته باشد همسرش همه چیز را مهیا کند، بلکه گاهی زن احتیاج به همکاری و همفکری دارد ... رسول خدا (ص) فرمود: ای علی! از من بشنو و من جز آنچه خدایم فرمان داده است، نمی‌گویم. هر مردی که همسرش را در (کار) خانه کمک کند، به تعداد موهای اندامش، یک سال عبادت برایش به‌شمار می‌آورند؛ سالی که روزهایش روزه بوده و شب‌هایش را به‌پا خاسته باشد. ای علی! کسی که در خدمت خانواده‌اش در خانه باشد و خودخواهی نرزد، آفریدگار، نامش را در دیوان شهیدان می‌نگارد و برای هر قدمش، یک حج و یک عمره پاداش می‌دهد.

ای علی! ساعتی را در خدمت همسر بودن، برتر است از هزار سال پرستش و هزار حج و هزار عمره و آزاد کردن هزار برده و شرکت در هزار جهاد و عیادت هزار بیمار و حضور در هزار نماز جمعه و شرکت در هزار تشییع جنازه و سیرکردن هزار گرسنه و

آزاد کردن هزار اسیر. چنین کسی چشم از جهان فرو نخواهد بست، جز آنکه جایگاهش را در بهشت خواهید دید. (اسحاقی، ۱۳۸۹: ۸۱)

امام صادق (ع) فرمود: امیرالمؤمنین (ع) برای منزل همیزم می آورد، آب تهیه می کرد، منزل را جارو می کرد، در پاک کردن عدس کمک می کرد، فاطمه (س) هم گندم و جو آرد می کرد، خمیر درست می کرد و نان می پخت.

۷. طبقات، اقشار و تقسیم کار از منظر نهج البلاغه

امام علی (ع) در عهدنامه معروف خود به مالک اشتر، به وجود طبقات و اقشار در جوامع انسانی اشاره می کند؛ و می فرماید:

ولیس تقوم الرعيه آلا بهم، ثم لا قوام للجنود آلا بما يخرج الله لهم من الخراج الذي يقوون به على جهاد عدوهم يعتهدون عليه فيما يصلحهم و يكون من وراء حاجتهم ... ويوتنون عليه من خواص الأمور و غواصها و لا قوام لهم جميعا آلا بالتجارة و ذوى الصناعات، فيما يجتمعون عليه من مراقبهم ...

امور مردم جز با سپاهیان استوار نگردد و پایداری سپاهیان جز به خراج مالیات رعیت انجام نمی شود که با آن، برای جهاد با دشمن تقویت شوند و برای اصلاح امور خویش به آن تکیه کنند و نیازمندی های خود را برطرف سازند ... و در کارهای عمومی و خصوصی مورد اعتمادند و گروه های مذکور، بدون بازرگانان و صاحبان صنایع نمی توانند دوام بیاورند؛ زیرا آنان وسایل زندگی را فراهم می آورند و در بازارها عرضه می کنند و بسیاری از وسایل زندگی را با دست می سازند که از توان دیگران خارج است. قشر دیگر، طبقه پایین از نیازمندان و مستمندان که باید به آنها بخشش کرد. (دستی، ۱۳۸۹: ۴۰۸)

وجود نیازها و احتیاجات مختلف در طول زندگی افراد در جامعه، ایجاب می کند که طبقات و اقشار متعددی وجود داشته باشد تا براساس همکاری و تعاون نیازها برطرف شود. این تعاون و همکاری به گسترش «تقسیم کار» می انجامد. هریک از انسانها، براساس استعدادها، تواناییها، ویژگیهای جسمانی و روحی و علایق فردی، به کاری مشغول می شوند. طبقات و اقشار در تعارض و تضاد با یکدیگر نیستند، بلکه به تداوم و بقای حیات اجتماعی و افزایش انسجام اجتماعی کمک می کنند.

نیازهای مختلف انسان از طرفی و عجز و ناتوانی آدمی در برآوردن همه آنها از طرف دیگر، همکاری مشترک انسان‌ها را موجب می‌شود و عوامل مختلفی، مانند استعدادها، مختلف انسان‌ها، تقسیم کار را ایجاب می‌کند و تقسیم کار به تشکیل طبقات اجتماعی می‌انجامد و از رهگذر آن، نیازهای انسان، برطرف و جامعه‌های انسانی از نابودی حفظ می‌شود.

علی (ع) معتقد است علاوه بر تقسیم کار در جامعه، انجام کارها و تولیدات، زمانی می‌تواند به‌طور مطلوب انجام شود که امنیت نسبی در جامعه به‌وجود آید و خلافکاران و اوباش در جامعه، توانایی انجام اعمال خلاف را نداشته باشند. (همان: ۴۷۸)

۸. فواید تقسیم کار از منظر نهج البلاغه

تقسیم کار فواید بسیار زیادی دربر دارد که در اینجا به ذکر چند مورد اشاره می‌شود:

۱۸ تأمین بسیاری از احتیاجات و ضروریات زندگی افراد

زمانی که عده‌ای از مردم دربارهٔ منفعت پراکندگی انسان‌های شریک از حضرت علی (ع) پرسیدند، ایشان در پاسخ فرمودند:

هم آذین إذا إجتمعوا ضرّوا، و إذا تفرّقوا نفعوا، يرجع أصحاب المهن مهنتهم، فينتفع الناس بهم، كرجوع البناء إلى بنائه و النّساج.

آن‌ها چون گرد هم آیند پیروز شوند، و چون پراکنده شوند، شناخته نگردند [چون اوباش پراکنده شوند]؛ پیشه‌وران به کار و پیشهٔ خود برمی‌گردند، آنگاه مردم از وجودشان بهره‌مند می‌شوند، چنان‌که بنا به ساختن ساختمان، بافنده به کارگاه بافندگی و نانوایان به نانواایی برمی‌گردد. (همان)

۲۸ شکوفایی و موفقیت فرد در جامعه

روشن است عدم تقسیم کار و اشتغال به کارهای گوناگون، نه تنها توفیقی دربر ندارد، بلکه سبب هدررفتن منابع و امکانات و وقت و عدم کارآیی لازم می‌شود و در عوض، تقسیم کار، باعث افزایش مهارت و ابتکار خواهد شد و شکوفایی فرد و جامعه را در پی دارد. علی (ع) فرمودند:

من اوماً الی متفاوت خذلته الحیل.

کسی که به کارهای گوناگون اشتغال ورزد، خوار شده، پیروز نمی‌شود. (همان: ۵۲۰)

۳۸ تفکیک کار بین زن و مرد براساس تفاوت توانایی‌ها

امام (ع) می‌فرماید:

ولا تملک المراه من امرها ماجاوز نفسها.

کاری که برتر از توانایی زن است، به او وامگذار. (همان: ۳۸۲)

۴۸ پیشبرد امور براساس مدیریت (نظارت و کنترل) و برنامه‌ریزی و در نتیجه، کارآیی بهتر

در گفتار علی (ع)، افزون بر بعد اجتماعی تقسیم کار، به بعد فردی آن نیز اشاره شده است. تقسیم کار در بعد فردی، تأثیر به‌سزایی در زندگی شخصی و خانوادگی افراد دارد.

امام (ع) می‌فرماید:

للمومن ثلاث ساعات، فساعة یناجی فیها ربّه وساعة یرمّ معاشه و ساعه یخلیّ بین نفسه و بین لذّتها فیما کلّ یحلّ و یحمل و لیس للعاقل ان یكون شاخصاً الا فی ثلاث مرّمه لمعاش، أو خطوه فی معاد أو لذّه فی غیر محرّم.

مؤمن شبانه‌روزش را به سه بخش تقسیم می‌کند: زمانی را برای راز و نیاز با پروردگار، زمانی را برای تأمین هزینه‌های زندگی و زمانی دیگر را برای استفاده از لذت‌های حلال و نیکو. خردمند را نشاید جز آنکه در پی سه چیز حرکت کند: تأمین هزینه زندگی، یا گام‌نهادن در راه آخرت، یا به‌دست آوردن لذت‌های حلال. (همان: ۵۱۸)

علی (ع) به‌علاوه، تقسیم کار را در یک چارچوب برنامه‌ریزی شده به فرماندار خود، مالک اشتر نخعی، توصیه می‌کند.

۹. نظارت بر تقسیم کار از منظر نهج‌البلاغه

یکی از امور مهم، نظارت و کنترل بر کارها و فعالیت‌های کارگزاران جامعه است. اگر نظارت مسئولین به نحو مطلوب انجام شود، کاهش آسیب‌ها و افزایش کارایی کارکنان، مدیران و زمامداران و درنهایت، رشد و رونق اقتصادی و اجتماعی را به دنبال می‌آورد. حضرت علی (ع) می‌فرماید:

«ثم أنظر في أمور عمّالک» پس نظر کن دربارهٔ عاملان خود که کارها را به ایشان تفویض فرموده و خواهی فرمود: «فأستعملهم أختباراً» در کارها به آنها رجوع کن از روی آزمایش، که ایشان از بوتة امتحان تو درست درآمده باشند. و تا کسی را امتحان نفرموده باشی، عملی به او رجوع مکن «ولاتولّهم محاباةً» و چنان نباشد که هر که را دوست داشتی، او را عملی بفرمایی، اگرچه او اهل افکار نباشد و تاب تحمل این بار نیارد که در این صورت، مفاسد عظیم مترتب است. (همان: ۴۱۰)

نظارت در اقشار مختلف، مهم تلقی می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد که نظارت بر فعالیت‌ها و کارهای دو قشر بازرگانان و مدیران (از مأموران) ضروری‌تر است. چنان‌که علی (ع) می‌فرماید:

ای گروه بازرگانان! از خدا بترسید، به خریداران نزدیک شوید، با بردباری و حوصله خود را از سوگندخوردن دور کنید و از دروغ پرهیزید و از ستم برکنار باشید و ستمدیدگان را یاری کنید و پیمان‌ه و ترازو را به صلاح آورید، در کار مردم تقلب نکنید و در روی زمین فساد برپا نکنید.

علی (ع)، خود، هر روز به بازار کوفه می‌رفت و از وضع خریداران و فروشندگان تحقیق می‌کرد. ایشان می‌فرماید:

ثمّ امورا من امورک لابدّ لک من مباشرتها ... منها اصدار حاجات الناس يوم ورودها عليك بما تخرج به صدور أعوانک ...

فرمانده اسلام باید بداند که همهٔ کارها را مأموران او نمی‌توانند انجام دهند و باید شخص والی در امور، مراقبت کامل داشته باشد و نامه‌هایی که از اطراف حوزهٔ مأموریت او می‌رسد و مأموران مربوط از جواب آن نامه‌ها ناتوان و عاجز هستند، شخصاً رسیدگی کند و دستور لازم را بدهد و نیز اگر نیازمندی عرض حاجت دارند. (همان: ۴۱۶)

و تو بر اثر پیشامدها در دیدارهای آن روز، وظیفه ای داری، که باید انجام دهی و هیچ‌گاه وظیفهٔ امروز خود را به فردا محول نکن، چه نمی‌دانی که فردا چه بازی کند

روزگار و تو در چه شرایطی هستی. (سعیدی، ۱۴۰۳: ۲۶۸)

ثم لا یکن اختیارک ایّاهم علی فراستک و استنامتک و حسن الظّنّ منک ... فإنّ ذلک دلیل علی نصیحتک لله ولمن ولیت امره، واجعل لراس کلّ امر من امورک رأساً منهم ... (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۱۲)

برای شناسایی دبیران و کارگردانان دفتر هرگز بر هوش خود تکیه مکن و ... از همه کارمندان کسی را باید برگزید که در میان اجتماع به خوبی معروف باشد و در جمعیت، شهرت به نیکی داشته و به او ابراز علاقه کنند؛ زیرا امانت الهی را نیکو نگهداری کرده است. چنین مردمی که از عهده امتحان به خوبی برآمده‌اند، وقتی انتخاب می‌شوند، تو وظیفه خود را نسبت به خدا و خلق خدا انجام داده‌ای، و مأموریتی که داشته‌ای، به یاری پروردگار از عهده آن برآمده‌ای و بدان مالک که باید کارها را دسته‌بندی کنی و کارمندان را هریک بر سر کاری بگماری و در هر قسمتی سرپرست و رئیسی معین نما! (سعیدی، ۱۴۰۳: ۲۵۳)

۱۰. علل تقسیم کار از منظر نهج البلاغه

از دیدگاه امام علی (ع)، انسان موجودی اجتماعی است و برای حیات و استمرار و ثبات جامعه، لازم است که هر فرد متناسب با استعداد و توانایی و مهارت خویش به کاری مشغول باشد؛ زیرا بسیاری از احتیاجات و نیازهای مردم از طریق تقسیم کار و کار جمعی و گروهی، بهتر و سهل‌تر برطرف می‌شود.

در تقسیم شغل باید به علاقه و استعداد و شایستگی‌ها و قابلیت‌های افراد توجه کرد. افراد با آگاهی از استعدادهای درونی و به کار بستن آنها در مسیری که مورد علاقه و در توان آنها است، می‌توانند از ذخیره نهانی خود استفاده کنند و استعدادهای درونی خویش را به فعلیت برسانند. عدم توجه به علاقه و استعداد و توانایی در کار، سبب می‌شود فرد به موفقیت لازم دست نیابد و خسته و ملول شود. (کریمی، ۱۳۸۹: ۵۳)

امام (ع) در نامه خود به مالک اشتر می‌فرماید:

واجعل لرأس کلّ امر من امورک رأساً منهم، لایقهره کبیرها، ولا یتشتت علیه کثیرها.

[ای مالک!] برای هریک از کارهایت سرپرستی برگزین که بزرگی کار بر او چیرگی نیابد، و فراوانی کار او را درمانده نسازد. (دشتی، ۱۳۸۹: ۴۱۲)

از سوی دیگر، از آنجا که هر انسانی نمی‌تواند کارهای گوناگون را به‌طور همزمان

و به بهترین شکل انجام دهد، برای صرفه جویی در وقت و هزینه و بالا رفتن کیفیت کارها و امور جامعه، بهتر است که هر فرد براساس تخصص، علاقه و استعداد و توانایی خود کاری را برعهده گیرد و در زمینه شکوفایی و پیشرفت فرهنگ و تمدن جامعه تلاش کند. و این نیازمند تقسیم کار به شیوه درست و براساس شایستگی‌ها و صلاحیت های افراد جامعه است. در تقسیم کار، افراد نباید وقت انجام کار را از دست بدهند یا کار امروز را به فردا بسپارند (مشکوٰۃ الدینی، ۱۳۶۶: ۴۵). امام (ع) در این باره می‌فرمایند:

فَضْلُ كُلِّ أَمْرٍ مَوْضِعُهُ، وَ أَوْقَعُ كُلِّ أَمْرٍ مَوْضِعَهُ.

تلاش کن تا هر کاری را در جای خود، و در زمان مخصوص به خود انجام دهی.
(دشتی، ۱۳۸۹: ۵۲۰)

آن حضرت (ع) در نامه خود به مالک نیز می‌فرمایند:

مالک! اگر می‌خواهی به همه کارهای خویش به موقع برسی، باید حتماً شبانه‌روز را به ساعات، تقسیم و هر کاری را در وقتی خاص انجام دهی که گفته‌اند: «... واجعل لنفسك فيما بينك وبين الله أفضل تلك المواقيت...»؛ اگر می‌خواهید از وقت حداکثر استفاده شود، آن را قسمت کنید و در این تقسیم بندی بسیار بکوشید تا بهترین و آزادترین وقت را برای مناجات با پروردگار و راز و نیاز با مبدأ عالم قرار دهید تا بتوانید با خیالی آسوده و فراخ‌بال از پیشگاه مقدس پروردگار کسب فیض کنید و در نتیجه، با نیروی خدادادی در همه قسمت‌ها موفقیت چشمگیری به دست آورید. (همان: ۴۱۶)

۱۱. نتایج تقسیم کار از منظر نهج البلاغه

۱. باعث افزایش مهارت افراد می‌شود؛
 ۲. از اتلاف وقت و منابع می‌کاهد؛
 ۳. سبب ابداع و نوآوری و اختراع می‌شود.
- از دیدگاه امیرالمؤمنین علی (ع)، تقسیم کار در جامعه آثار مفید و مناسبی به شرح زیر ایجاد می‌کند:
۱. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، تقسیم کار سبب می‌شود که بسیاری از احتیاجات و ضروریات زندگی افراد تأمین شود. (همان: ۴۷۸)
 ۲. با تخصصی شدن کارها و تقسیم کار، زمینه برای موفقیت و شکوفایی افراد و

جامعه فراهم می‌شود.

۳. یکی از وجوه تقسیم کار در جوامع، تفکیک کار بین زنان و مردان است که آن را تقسیم کار اولیه می‌نامند.

حضرت علی (ع) در زمینه تقسیم کار، به تفکیک کار بین زن و مرد توجه داشتند و امور خانه را برعهده زن و کارهای خارج از منزل را برعهده مرد می‌دانستند.

۴. یکی از نتایج تقسیم کار، جلوگیری از اتلاف وقت و منابع و انجام امور براساس مدیریت و برنامه‌ریزی است. تقسیم کار، به سرعت در انجام فعالیت‌ها و افزایش کار می‌انجامد. در این باره، علی (ع) طی نامه‌ای به حضرت امام حسن (ع) می‌فرماید:

واجعل لكل انسان من خدمک عملاً تأخذ به، فانه احری الا يتواكلوا فی خدمتک.

برای هر کدام از خدمتکاران کاری معین کن که او را در برابر آن کار مسئول بدانی، که تقسیم کار درست سبب می‌شود کارها را به یکدیگر وانگذارند، و در خدمت سستی نکنند. (همان: ۳۸۲)

از این مطلب استنباط می‌شود:

الف) تقسیم کار صحیح، به بهبود امور و فعالیت‌ها و افزایش تولید می‌انجامد؛
ب) تقسیم کار سبب مشخص شدن مسئولیت‌های افراد می‌شود و هر فرد بر انجام کار، براساس مسئولیت و سمت خویش موظف است؛
ج) تقسیم کار از سستی و تنبلی افراد در کارها جلوگیری می‌کند و وجدان کاری را افزایش می‌دهد.

۵. مطالب مذکور، توجه امام علی (ع) را به تقسیم کار در معنای کلی و سطح جامعه نشان می‌دهد. آن حضرت (ع) به تقسیم کار از نظر خود و تأثیر آن بر زندگی خانوادگی و شخصی افراد نیز سفارش کرده است.

ایشان توصیه کردند که کار و تلاش برطبق برنامه‌ریزی و روزانه انجام شود:

وامض لكل يوم عمله فان لکن يوم مآفیه.

کار هر روز را در همان روز انجام ده؛ زیرا هر روزی کار مخصوص به خود دارد.

(همان: ۴۱۶)

تقسیم کار، نقش مؤثری در استمرار، بقا و تعادل جامعه دارد؛ از آثار مهم آن، تأمین احتیاجات و نیازهای زندگی فردی و اجتماعی، هموارشدن زمینه‌های موفقیت

و شکوفایی فردی و شخصی و اجتماعی، همراهی با طبیعت متفاوت زنان و مردان، کاستن از اتلاف زمان و منابع و رشد استعدادها و توانایی‌ها و رفع نیازهای فردی و اجتماعی است.

با تخصصی‌شدن کارها و تقسیم کار، زمینه برای موفقیت و شکوفایی افراد و جامعه فراهم می‌شود. تقسیم کار سبب مشخص‌شدن مسئولیت‌های افراد می‌شود و هر فرد به انجام کار براساس مسئولیت و سمت خویش موظف است. به علاوه، این امر به بهبود امور و فعالیت‌ها و افزایش تولید می‌انجامد و از سستی و تنبلی افراد در کارها جلوگیری می‌کند و وجدان کاری را افزایش می‌دهد.

۱۲. نتیجه‌گیری

کار در آیین مقدس و آسمانی اسلام جایگاه والایی دارد. در سوره مبارکه نجم، آیه ۳۹ آمده است: «آدمی را جز حاصل کارش بهره‌ای نیست». کار، جوهر آدمی است و با کارکردن، استعدادها و ظرفیت‌های وجودی آدمی شکوفا می‌شود.

تمامی پیشوایان دینی کار می‌کرده‌اند و پیروانشان را نیز به کار و تلاش، تشویق و ترغیب می‌کردند و از بیکاری و سستی و تنبلی برحذر می‌داشتند. فعالیت سالم و کسب روزی حلال میسر نمی‌شود، مگر با تلاش مضاعف، که آن هم در پرتو آشنایی با فرهنگ کار و تلاش در آیین مقدس اسلام فراهم می‌شود. در اندیشه و سیره حضرت علی (ع)، کار و تلاش از مباحث مهم محسوب می‌شود. یکی از حقوق اولیه مردم، آن است که همه حق دارند شاغل باشند و در برابر کار و کوشش خود مزد و پاداش مناسب دریافت کنند.

حضرت علی (ع) در کتاب شگفت‌انگیز خویش به کار و تلاش بسیار توجه داشته‌اند. ارزش سخنان علمی و هدایت‌کننده آن حضرت، زمانی بیشتر آشکار می‌شود که بعد از آمیزش گفتاری و رفتاری ایشان مورد توجه قرار گیرد. در این گنجینه گرانبها تئوری‌های کار و کوشش و به‌ویژه تقسیم کار، فواید، علل و نتایج آن و ... بیان شده است. به‌طور خلاصه می‌توان گفت تقسیم کار، موجب افزایش مهارت، شکوفایی و موفقیت فرد در جامعه، جلوگیری از اتلاف وقت و منابع، ابداع و نوآوری، اختراع، تأمین نیازهای مردم و ... می‌شود. که درک این مفاهیم نیازمند

نگاه و اندیشه‌ای عمیق است. امید است دستورالعمل‌ها و موازین گرانبهای این گنجینه گرانبها در جوامع جهان به اجرا درآید و پیشرفت، شکوفایی، مدنیت و استمرار در تعادل و بقا را در جوامع جهان به دنبال داشته باشد.

منابع

قرآن.

- آمدی، عبدالواحد (۱۳۸۷ش). *غررالحکم و دررالکلم*، ج ۲، تهران: بی‌نا.
- ابن‌ابی‌الحدید (۱۹۵۹م). *شرح نهج البلاغه*، محمد ابوالفضل ابراهیم، عیسی‌الحبلی، القاهرة: بی‌نا.
- اسحاقی، سیدحسن (۱۳۸۹ش). *کار و تلاش در فرهنگ اسلامی*، ۱۹ نکته کلیدی درباره کار و تلاش، چاپ اول، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی.
- اسماعیلی، محسن (۱۳۷۹ش). *درس‌های ماندگار (نگاهی نو و گذرا به نهج البلاغه)*، چاپ اول، تهران: انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- توسلی، غلام‌عباس (۱۳۷۵ش). *جامعه‌شناسی کار و شغل*، چاپ اول، تهران: بی‌نا.
- جبرئیلی، محمدصفر (۱۳۸۴ش). *آیین کشورداری*، چاپ دوم، تهران: کانون اندیشمندان.
- جرداق، جرج (۱۳۷۶ش). *امام علی (ع)، صدای عدالت انسانی*، ج ۱، ترجمه سیدهادی خسروشاهی، چاپ سوم، قم: خرم.
- دشتی، محمد (۱۳۸۶ش). *امام علی (ع) و اقتصاد اسلامی*، چاپ اول، قم: انتشارات مشکور.
- دشتی، محمد (۱۳۸۹ش). *ترجمه نهج البلاغه حضرت امیرالمؤمنین (ع)*، چاپ اول، قم: اتقان.
- سعیدی، حسن (۱۴۰۳ق). *نموداری از حکومت علی (ع)*، چاپ اول، تهران: انتشارات هزارمین سال تألیف نهج البلاغه.
- عطاران طوسی، علی‌اصغر (۱۳۸۵ش). *نقش و حقوق کارکنان در سازمان‌ها از دیدگاه امام علی (ع)*، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
- علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۴ش). *توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع)*، چاپ سوم، تهران: چاپ و نشر بین‌الملل، وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- قربانی لاهیجی، زین‌العابدین (۱۳۷۹ش). *حقوق از دیدگاه نهج البلاغه*، چاپ اول، تهران: انتشارات نهج البلاغه.
- کریمی، رضا (۱۳۸۹ش). *فرهنگ کار و تلاش در اسلام*، قم: نسیم حیات.
- کفاش، حمیدرضا (۱۳۷۹ش). *۱۱۰ درس زندگی از سیره عملی حضرت علی (ع)*، چاپ چهارم، تهران: عابد.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۴۲۱ق). *موسوعة الامام علی ابن‌ابی‌طالب*، قم: دارالحدیث.
- مشکوٰة‌الدینی، عبدالمحسن (۱۳۶۶ش). *شرح و ترجمه رساله‌ای از نهج البلاغه*، مشهد: آستان قدس

رضوی.

موحد، علی (۱۳۸۰ش). اهداف و وظائف اصولی حکومت اسلامی، چاپ اول، قم: سلسله میک، رونالد (۱۳۵۸ش). پژوهش در نظریه ارزش کار، ترجمه م. سوداگر، تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی پازند.

نظری، حسن (۱۳۸۴ش). کار و تولید (مجموعه‌ای از چشم‌اندازهای امام علی (ع))، چاپ سوم، تهران: اندیشه جوان.

همدانی، محمدحسین (۱۳۸۱ش). هدایات الحسام فی عجائب الهدایات للحکام، چاپ اول، قم: دلیل ما.

